

MEDICI DIN ROMÂNIA LA CONGRESELE ȘI CONFERINȚELE MEDICALE INTERNAȚIONALE ÎN ULTIMUL DECENIU AL SECOLULUI AL XIX-LEA ȘI ÎN PRIMII ANI AI SECOLULUI AL XX-LEA

CONSTANTIN BĂRBULESCU

Facultatea de Istorie și Filosofie, Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca
Cercetare realizată în cadrul programului postdoctoral *Europaes* al Facultății de Istorie, secția Relații internaționale și Studii Europene din cadrul Universității din București, prin contractul POSDRU 89/1.5/S/64162, seria I, anul II.

Rezumat

La sfârșitul secolului al XIX-lea, în Europa medicina modernă se bucură de un prestigiu social în creștere și, ca toate celelalte științe moderne, medicina capătă o dimensiune internațională. Aceasta din urmă se manifestă prin organizarea, începând cu mijlocul secolului, a congreselor și conferințelor medicale internaționale. În studiul de față ne-am ocupat de participarea medicilor din România la reuniunile medicale internaționale la sfârșitul secolului al XIX-lea. Ne-a interesat cine participă la aceste reuniuni, în ce calitate și care sunt motivele acestei participări.

Cuvinte cheie: congrese medicale internaționale, conferințe medicale internaționale, medicina în secolul al XIX-lea, medici români.

PHYSICIANS FROM ROMANIA AT THE INTERNATIONAL MEDICAL CONGRESSES AND CONFERENCES DURING THE PAST DECADE OF THE XIXTH CENTURY AND THE FIRST YEARS OF THE XXTH CENTURY

Abstract

At the end of the XIXth century in Europe, modern medical science enjoyed an increasing social prestige and, like all the other modern sciences, medicine was getting an international dimension. The latter manifested itself through the organization of the international medical congresses and conferences in the beginning with the middle of the century. In this paper we deal with the participation of the physicians from Romania in the medical reunions at the end of the XIXth century. We were interested in who participated in these reunions, what quality did they have and the motivations for participation.

Keywords: International Medical Congress, International Medical Conference, Medicine in the 19th Century, Romanian Physicians.

Privind retrospectiv de-a lungul secolului al XIX-lea, statutul medicinei ca știință se transformă în mod fundamental și se apropie de modul în care noi, astăzi, percepem la nivel comun, activitatea medicală propriu-zisă.

La începutul secolului școala anatomo-clinică pariziană se bucură de un imens succes, transformând spitalul dintr-un azil într-o „mașină de vindecare” [1].

E primul pas către o medicină modernă. De-a lungul secolului progresele și succesele științei medicale se succed fără încetare, accelerând în ultimele două decenii prin avansurile bacteriologiei [2]. Știința medicală la 1900 are un cu totul alt statut în societate decât la 1800 și bineînțeles un prestigiu pe măsură.

Dar secolul al XIX-lea nu se remarcă doar prin succesele medicinei curative, ci la fel de mult, dacă nu chiar mai mult, prin nașterea și progresele medicinei preventive, ale igienei [3]. Medicina curativă și cea preventivă sunt cele două fețe inseparabile ale practicii medicale de atunci încoace.

Articol intrat la redacție în data de: 07.10.2011

Acceptat în data de: 28.10.2011

Adresa pentru corespondență: barbulescu@yahoo.fr

Creșterea prestigiului social al științei medicale se manifestă și prin organizarea internațională a conferințelor și congreselor medicale începând cu mijlocul secolului la XIX-lea. Astfel, prima conferință sanitară internațională are loc la Paris în 1852 și este dedicată holerei, iar primul congres medical internațional se desfășoară tot la Paris, un an mai devreme. După această dată întâlnirile medicilor se succed cu regularitate în marile capitale europene, iar medicii români în deceniile următoare intră și ei în scenă [4].

Ceea ce ne propunem în cercetarea de față este să studiem în ultimul deceniu al secolului al XIX-lea și în primii ani ai secolului următor participarea medicilor români la congresele și conferințele internaționale de medicină. Căutăm să răspundem la întrebări de genul: cine și câți medici români participă la astfel de reuniuni internaționale? În ce calitate? Care sunt contribuțiile acestora la reuniunile respective?

Nu dorim să realizăm un studiu exhaustiv asupra subiectului, ar fi dincolo de posibilitățile noastre în momentul de față, ci încercăm doar să sondăm subiectul în principal pe baza informațiilor cuprinse în oficiosul Direcției Generale a Serviciului Sanitar: „Buletinul Direcțiunii Generale a Serviciului Sanitar”, care își începe apariția din 1889 și în paginile căruia subiectul care ne interesează este prezent.

Prezentarea noastră va urmări pas cu pas procesul prin care are loc participarea medicilor români la asemenea reuniuni internaționale.

Totul începe printr-un comunicat publicat în *Buletin* prin care corpul medical din România este înștiințat de pildă că: „în luna octombrie 1897 se va ține la Berlin o conferință internațională, în scopul de a face cercetări științifice asupra leprei și a se propune mijloace de preveniune și de combatere a acestei boli” [5]. Pentru reuniunile mai importante, anunțul apare mai din timp, de obicei în anul anterior desfășurării evenimentului și este însoțit de organizarea unui Comitet român care este organul intermediar între secretariatul evenimentului și corpul medical din țară. Rolul acestor comitete este favorizarea participării la aceste evenimente a unui „număr cât mai mare de medici, de medici-veterinari și farmaciști români și pentru ca să se înlesnească această participare” [6]. Asemenea comitete se vor organiza pentru al XII-lea Congres internațional de medicină din august 1897 de la Moscova [7], pentru al XIII-lea Congres internațional de medicină de la Paris din 1900 [8] și pentru al X-lea Congres internațional de igienă și demografie desfășurat în același an, tot la Paris [9].

De cele mai multe ori sunt popularizate tot prin *Buletin* programele, statutele sau regulamentele congreselor și conferințelor internaționale, precum și condițiile de admitere la expozițiile ce însoțesc adeseori asemenea evenimente.

În ceea ce-i privește pe participanți, cei mai vizibili

sunt cei de la vârful ierarhiei medicale, o mână de oameni care participă constant la asemenea evenimente: profesori ai Facultăților de Medicină de la București și Iași, membri ai Consiliului Sanitar Superior sau directori ai unor instituții sanitare sau de cercetare, cum ar fi de pildă Victor Babeș, director al Institutului de Bacteriologie de la București. Participarea elitei medicale române la congresele și conferințele internaționale nu pare totuși a fi aleatorie, ci ține seama de specializările fiecărui personaj în parte, dar evident, credem, și de prestigiul personal și poziția în ierarhia profesiei. Doctorul Iacob Felix este cel mai cunoscut igienist din România epocii și în consecință va participa în mod constant la seria Congreselor internaționale de igienă și demografie; îl regăsim astfel ca reprezentant al României la Congresul internațional de igienă și demografie de la Paris din 1889, organizat cu ocazia Expoziției universale [10], dar și la Congresul următor organizat la Londra în 1891 [11]. Doctorul Iacob Felix, în același timp, este un personaj de prim rang al elitei medicale din România: vreme de câteva decenii medic primar al Capitalei, între 1892 și 1899 director al Direcției Generale a Serviciului Sanitar, funcția medicală supremă în sistemul sanitar al Regatului, profesor al Facultății de Medicină de la București și membru al Academiei Române [12]. Prin urmare, bănuim că în calitatea sa de director al Direcției Generale a Serviciului Sanitar, îl vom regăsi la 1897 ca reprezentant al guvernului român la Conferința sanitară internațională de la Veneția consacrată cumei [13] sau patru ani mai devreme la Conferința sanitară internațională de la Dresda consacrată holerei [14].

Un alt caz celebru de specializare în medicina românească a epocii este dr. Victor Babeș, care se identifică cu noua ramură a științelor medicale – bacteriologia. Doctorul Babeș, în calitatea sa de director al Institutului de Patologie și Bacteriologie de la București participă la mai toate conferințele consacrate unor boli în etiologia cărora bacteriologia joacă un rol important. Astfel, în 1888, la doar un an după venirea sa în țară și după înființarea Institutului, participă ca delegat al Ministerului de Interne la Congresul pentru studiul tuberculozei desfășurat la Paris [15]. Anul următor îl vom regăsi la Congresul de dermatologie și sifilografie desfășurat tot la Paris, unde prezintă o lucrare împreună cu dr. Kalendaru, membru al Consiliului Sanitar Superior [16]. În 1897, tot doctorul Victor Babeș, de data aceasta membru și el al Consiliului Sanitar Superior, alături de același coleg Nicolae Kalinderu, participă la Conferința Internațională de la Berlin dedicată leprei [17]. Dar, ca un membru marcant al elitei medicale din România, doctorul Babeș va participa și la al VII-lea Congres internațional de igienă și demografie din 1891 desfășurat la Londra [18] și îl regăsim și pe lista participanților înscriși la al XII-lea Congres internațional de medicină de la Moscova din 1897 [19]. Fără îndoială, această listă scurtă a participărilor doctorului Babeș la

conferințele și congresele medicale internaționale este incompletă.

O parte dintre medicii care participă la conferințele și congresele internaționale de medicină o fac în calitate oficială, ca reprezentanți ai unor instituții sanitare din țară – este vorba tocmai despre elita medicală de care vorbeam mai sus și pe care am exemplificat-o prin activitatea doctorilor Felix și Babeș. Dar nu numai Ministerul de Interne [20] va trimite delegați la întrunirile medicale internaționale, ci și alte instituții care fac parte din sistemul sanitar al Regatului. De exemplu, la Conferința internațională asupra leprei de la Berlin din 1897 Ministerul de Interne trimite trei delegați: doctorii Nicolae Kalinderu, Victor Babeș și Petrini Paul, acesta din urmă profesor la Facultatea de Medicină din București, medic primar de spital și senator. În plus, Eforia Spitalelor Civile din București este reprezentată de dr. M. Petrini-Galatz, în mod obligatoriu profesor la Facultatea de Medicină din București, medic primar de spital, președinte al Societății științelor medicale din București, iar din partea Primăriei Bucureștiului vine nimeni altul decât medicul-șef al Capitalei: doctorul N. Georgescu [21].

Despre mărirea delegațiilor României [22], în stadiul actual al cercetărilor, nu avem prea multe informații. Totuși, din raportul doctorului Iacob Felix cu privire la Congresul de igienă și demografie de la Paris din 1889, aflăm că șase din cei 652 de membri la Congres au fost români, ceea ce nu este puțin. Ar fi fost și mai mulți, deplânge doctorul conjunctura, dacă nu s-ar fi organizat tot la Paris aproape în același timp alte două congrese, unul al Asistenței publice, la care participă cinci români și un altul dedicat combaterii alcoolismului [23]. Tot din rapoartele doctorului Felix, extrem de amănunțite din fericire pentru istoricul de astăzi, știm că la al VII-lea Congres de igienă și demografie desfășurat în 1891 la Londra participă nouă medici români, de data aceasta din 2300 de participanți! [24]. Dar cele mai amănunțite informații despre participarea medicilor din România la un congres internațional le avem despre al XII-lea Congres internațional de medicină de la Moscova din 1897, unde se înscriu ca „membri ordinari” nu mai puțin de 53 de medici, dintre care doar trei sunt delegați din partea Ministerului de Interne român. Aceștia li se adaugă opt „membri extraordinari”. În total: 61 de persoane [25], impresionant! Cine sunt toți acești medici și ce îi atrage în îndepărtata Rusie? Printre cei 53 de membri „ordinari” putem număra din partea superioară a ierarhiei medicale pe directorul Direcției Generale a Serviciului Sanitar – doctorul Iacob Felix; 10 profesori ai Facultății de Medicină [26] de la București și doar doi de la Facultatea de Medicină de la Iași; 2 asistenți de la Facultatea de Medicină din București; directorul Institutului de Patologie și Bacteriologie din București – Victor Babeș; Mina Minovici – „medic legist și director al morgei din București”; un membru al Consiliului Sanitar Superior și G. Marinescu – „medic al

Eforiei spitalelor civile”. În total deci 19 membri ai ierarhiei superioare medicale. Restul 34 sunt încadrabili în partea mediană și inferioară a ierarhiei: 5 medici primari de județe (Vaslui, Tecuci, Tulcea, Roman și Ilfov), medici de plasă, medici de spital sau medici militari. Surpriza vine însă de la lista membrilor „extraordinari” unde întâlnim patru farmaciști, un procuror general la Înalta Curte de Casație și Justiție, un procuror general la Curtea de apel din București, un prim procuror la tribunalul de Ilfov și un avocat din Turnu-Măgurele. Interesul profesional al acestor din urmă patru juriști pentru Congresul medical de la Moscova trebuie să fi fost totuși limitat; eventual doar secțiunea a XV-a dedicată „medicinii legale” i-ar fi putut interesa [27]. Dar bănuim că atunci, ca și astăzi, rațiunile participării la asemenea reuniuni internaționale sunt multiple, de la interese pur științifice până la cele de *loisir*. Pentru că, fapt esențial, aproape întotdeauna organizatorii reușesc să acorde reduceri de transport pentru invitați și chiar pentru familiile lor. Astfel, pentru al IX-lea Congres de igienă și demografie programat să se desfășoare la Madrid în aprilie 1898, aflăm că „companiile drumurilor de fier spaniole au acordat un scăzământ de 50% din prețurile tarifului ordinar, pentru congresiști și familiile lor și este multă speranță că se va obține același scăzământ de la companiile străine” [28], iar pentru Congresul de la Moscova cu un an mai înainte Căile ferate române fuseseră la fel de generoase [29]. Organizatorii pregătesc pentru congresiști chiar „excursiuni de plăcere”, în Spania „de la Madrid la Toled, la Escorial, la Aranjuez și la Grenada” [30], iar în Rusia se organizează pentru participanții la congres (inclusiv pentru familiile participanților) o excursie... în Caucaz [31]. Vedem cum organizarea unor asemenea evenimente internaționale nu are doar un rol pur științific, ci sunt ocazii prielnice pentru creșterea prestigiului internațional al țărilor organizatoare. Dar să nu exagerăm, cu ocazia congreselor internaționale nu se organizează doar „excursiuni de plăcere”, ci și ceea ce am putea numi „excursii științifice”, dar să-l lăsăm mai bine pe doctorul Felix să ni le descrie pe cele ocazionate de Congresul internațional de igienă și demografie de la Paris din 1889: „Membrii congresului au făcut mai multe excursiuni instructive, diferite administrațiuni publice ne-au înlesnit cu multă bunăvoință și chiar cu munificență vizitarea stabilimentelor lor, pentru ca să putem vedea mai de aproape aplicarea practică a principiilor științei. Astfel, am putut studia nu numai sistemul de canalizațiune a Parisului și de irigațiune a câmpiilor de la Gennevilliers, cu lichidele canalelor Metropolei franceze, ci și modul de canalizațiune și de irigațiune, executate în dimensiuni mai mici în orașul Reims; am vizitat institutul Pasteur, museul de igienă, diferite spitale și școli din Paris și unele ospicii din vecinătatea Parisului, precum Vincennes și Bicêtre și altele. Am mers în grupe la expoziția universală, pentru a studia în comun acele părți ale expozițiunii care interesează pe higienist. Am vizitat morga cu mașinile ei de refrigerațiune, care permit

conservarea îndelungată a cadavrelor persoanelor necunoscute” [32]. Un adevărat tur de forță!

În ciuda tuturor „excursiunilor”, „de plăcere” sau de studiu, principală contribuție a medicilor români la congresele și conferințele internaționale o constituie, cum e și normal, prezentarea de studii, rapoarte și memorii științifice. O parte dintre acestea vor fi și publicate în *Buletin*, cum ar fi lucrările doctorilor Babeș și Kalinderu la Congresul de dermatologie de la Paris din august 1889 [33]. Din dările de seamă și rapoartele redactate de medicii români trimiși ca reprezentanți ai Ministerului de Interne și deci ai României, aflăm și despre subiectele unor comunicări ale diverșilor colegi români înscrși la aceste congrese; o să prezentăm câteva spre exemplificare: la Congresul pentru studiul tuberculozei desfășurat la Paris în iulie 1888, doctorul Babeș mărturisește că el însuși a prezentat două comunicări, iar colegul Z. Petrescu a prezentat un aparat pentru „dezinfecția sputei tuberculoase” [34]. Același dr. Z. Petrescu, anul următor, la Congresul internațional de igienă și demografie de la Paris are nu mai puțin de două intervenții: una despre planul spitalului militar central din București și o alta despre „cercetările făcute în institutul medico-militar asupra apelor de băut întrebuințate în București” [35]. În 1891, la următorul Congres internațional de igienă și demografie, cel de la Londra, doctorul A. Fotino a prezentat o dare de seamă asupra serviciului sanitar al armatei române [36]. Nu mai dispunem de alte informații despre contribuțiile științifice ale medicilor români la întrunirile medicale internaționale, dar trebuie să remarcăm că în afara unui grup extrem de redus de personalități medicale, în fruntea cărora se află totdeauna Victor Babeș, știința medicală românească... nu excelează; nici nu ar fi avut cum.

Dar asemenea reuniuni internaționale nu au doar o valoare științifică pură, ele facilitează întâlnirile și contactele directe între diverșii participanți, sunt un vector al relațiilor sociale, cel puțin așa gândește doctorul Iacob Felix care nu se sfiește să mărturisească că la Londra: „partea mai instructivă pentru subsemnatul n-a constatat în discuțiunile asupra diferitelor cestiuni științifice înșirate în bogatul program, ci în contactul cu somitățile igienei din toate țările, în controlarea ideilor și în impulsunile pentru studii noi primite afară din cercul congresului în societatea învățaților străini, în ocaziunea ce mi s-a prezentat a studia mărețele instituțiuni sanitare ale Marii Britanii și mai ales a capitalei sale magnifice” [37]. Fără îndoială, doctorul Victor Babeș nu ar fi fost de acord cu aceste afirmații.

În chip de concluzie putem spune că în ultimul deceniu al secolului al XIX-lea medicii din România sunt o prezență constantă la congresele și conferințele medicale internaționale din Europa. O parte dintre ei, de la vârful ierarhiei profesionale, în calități oficiale, și o altă parte, destul de însemnată numeric, cum am văzut pentru Congresul de la Moscova și mă îndoiesc că suntem în fața unei excepții, în nume propriu. Dar chiar și la acest

nivel răzbate tensiunea dintre orientarea generală a politicii externe a Regatului și simpatiile europene ale elitei românești: medicii români participă cu predilecție la reuniunile organizate de Franța, dar, am văzut, sunt prezenți și la Berlin sau la Londra. În toată perioada studiată, pentru medicii români, Viena și Budapesta par să nu existe pe harta reuniunilor internaționale. Cu toate că în 1894 al VIII-lea Congres internațional de igienă și demografie are loc la Budapesta, el nu se bucură ca și cele anterioare: Paris (1889), Londra (1891) sau cele care vor urma: Madrid (1898), Paris (1900) de o publicitate, măcar onorabilă, în *Buletin*: în decembrie 1893 este publicată o scurtă notă de o jumătate de pagină despre organizarea și programul congresului [38], nimic mai mult. Să fie doar o lipsă de publicitate sau participarea medicilor români la acest congres a fost limitată? În stadiul actual al cercetărilor nu putem da un răspuns acestei întrebări.

Participarea medicilor români la congresele internaționale dovedește sincronizarea mișcării medicale din România cu cea europeană și poate fi privită ca una dintre componentele europenizării elitei și implicit a societății românești.

Bibliografie

1. Despre școala anatomo-patologică pariziană vezi Grmek Mirko D., Le concept de maladie, în Grmek Mirko D. (sous la direction de...), Histoire de la pensée médicale en Occident, tome 3: „Du romantisme à la science moderne”, Éditions du Seuil, Paris, 1999, 147-153; Bynum W. F. Science and the Practice of Medicine in the Nineteenth Century, Cambridge University Press, 1994, 25-42 și bineînțeles Foucault Michel, Naissance de la clinique. Une archéologie du regard médical, P.U.F., Paris, 1963.
2. Vezi Fantini Bernardino, La microbiologie médicale, în Grmek Mirko D. (sous la direction de...), Histoire de la pensée médicale en Occident, tome 3: „Du romantisme à la science moderne”, Éditions du Seuil, Paris, 1999, 115-146.
3. Pentru istoria igienei în Franța în secolul al XIX-lea a se vedea între altele lucrarea lui Murard Lion, Zylberman Patrick, L'hygiène dans la République. La santé publique en France, ou l'utopie contrariée. 1870-1918, Fayard, Paris, 1996 sau frumoasa sinteză a lui Jorland Gérard, Une société à soigner. Hygiène et salubrité publiques en France au XIXe siècle, Gallimard, Paris, 2010.
4. Bynum W. F., Hardy Anne, Jacyna Stephen, Lawrence Christopher, Tansey E.M., The Western Medical Tradition. 1800 to 2000, Cambridge University Press, 2006, 221-228.
5. Conferința internațională de la Berlin asupra leprei, Buletinul Direcțiunii Generale a Serviciului Sanitar, 1897 (IX), 11: 162.
6. Comitetul român pentru al XII-lea Congres internațional de medicină. Moscva, 7-14 august 1897, Buletinul Direcțiunii Generale a Serviciului Sanitar, 1896 (VIII), 23: 361.
7. Comitetul român pentru al XII-lea Congres internațional de medicină. Moscva, 7-14 august 1897, Buletinul Direcțiunii Generale a Serviciului Sanitar, 1896 (VIII), 23: 361-362.
8. Congresul medical internațional de la Paris, din anul 1900, Buletinul Direcțiunii Generale a Serviciului Sanitar, 1898 (X), 13 și 14: 230-232.
9. Al X-lea Congres internațional de igienă și demografie,

Buletinul Direcțiunii Generale a Serviciului Sanitar, 1899 (XI), 15 și 16: 261.

10. **Felix Iacob, Raportul D-lui Dr. Iacob Felix către D. Ministru de Interne**, Buletinul Direcțiunii Generale a Serviciului Sanitar, 1889 (I), 19: 311-315. Organizarea Expozițiilor universale de la Paris din 1889 și 1900 sunt de altfel însoțite de o avalanșă de congrese științifice: la 1889 se organizează 69 de asemenea reuniuni iar la 1900 nu mai puțin de 127; vezi Vlad Laurențiu, Imagini ale identității naționale. România și Expozițiile universale de la Paris, 1867-1937, Ed. Meridiane, București, 2001, 53, 76.

11. **Felix Iacob, Raportul D-lui Dr. I. Felix, adresat D-lui Ministru de Interne asupra celui de-al VII-lea Congres internațional de Igienă și de demografie**, ținut la Londra de la 10 până la 17 august 1891, la care a asistat ca reprezentant al guvernului român, Buletinul Direcțiunii Generale a Serviciului Sanitar, 1891 (III), 19: 273-276.

12. **Vezi Cuvântarea D-lui. Profesor Dr. Obregia, Director General al Serviciului Sanitar rostită la înmormântarea Profesorului dr. Felix**, în ziua de vineri, 21 ianuarie 1905, Buletinul Direcțiunii Generale a Serviciului Sanitar, 1905 (XVII), 2: 44-46.

13. **Felix Iacob, Raportul no. 4768 din 12 martie 1897, prezentat d-lui Ministru de interne**, de dl. Doctor I. Felix, directorul general al serviciului Sanitar, delegat tehnic al guvernului român la Conferință, Buletinul Direcțiunii Generale a Serviciului Sanitar, 1897 (IX), 6: 82-96.

14. **Vezi Cuvântarea D-lui. Profesor Dr. Obregia, Director General al Serviciului Sanitar rostită la înmormântarea Profesorului dr. Felix**, în ziua de vineri, 21 ianuarie 1905, Buletinul Direcțiunii Generale a Serviciului Sanitar, 1905 (XVII), 2: 44-46; Conferința sanitară internațională de la Dresda. Martie-aprilie 1893, Buletinul Direcțiunii Generale a Serviciului Sanitar, 1893 (V), 8: 113-114.

15. **Babeș Victor, Raportul no. 244 din a.c., adresat D-lui Ministru de Interne de către D. Dr. Victor Babeș**, directorul Institutului de bacteriologie din București, asupra lucrărilor Congresului pentru studiul tuberculozei, ținut la Paris în zilele de 25 – 31 iulie 1888, Buletinul Direcțiunii Generale a Serviciului Sanitar, 1889 (I), 5: 81-85.

16. **Dr. Kalenderu, Raportul D-lui Doctor Kalinderu, membru Consiliului Sanitar Superior**, asupra Congresului de dermatologie și sifilografie, adresat către D-nul Ministru de Interne, Buletinul Direcțiunii Generale a Serviciului Sanitar, 1889 (I), 23: 388.

17. **Conferința internațională de la Berlin asupra leprei**, Buletinul Direcțiunii Generale a Serviciului Sanitar, 1897 (IX), 12: 175.

18. **Felix Iacob, Raportul D-lui Dr. I. Felix, adresat D-lui Ministru de Interne asupra celui de-al VII-lea Congres internațional de Igienă și de demografie**, ținut la Londra de la 10 până la 17 august 1891, la care a asistat ca reprezentant al guvernului român, Buletinul Direcțiunii Generale a Serviciului Sanitar, 1891 (III), 19: 274.

19. **Congresul al XII-lea internațional de medicină de la Moscva**, Buletinul Direcțiunii Generale a Serviciului Sanitar, 1897 (IX), 13 și 14: 192-194.

20. **Direcția Generală a Serviciului Sanitar până după Primul Război Mondial a fost parte integrantă a Ministerului de Interne**.

21. **Conferința Internațională asupra leprei**, Buletinul Direcțiunii Generale a Serviciului Sanitar, 1897 (IX), 18: 286-287.

22. **Aici îi includem atât pe aceia care participă în calitate oficială, cât și pe medicii români care participă din inițiativă proprie**.

23. **Felix Iacob, Raportul D-lui Dr. Iacob Felix către D. Ministru de Interne**, Buletinul Direcțiunii Generale a Serviciului Sanitar, 1889 (I), 19: 312.

24. **Felix Iacob, Raportul D-lui Dr. I. Felix, adresat D-lui Ministru**

de Interne asupra celui de-al VII-lea Congres internațional de Igienă și de demografie, ținut la Londra de la 10 până la 17 august 1891, la care a asistat ca reprezentant al guvernului român, Buletinul Direcțiunii Generale a Serviciului Sanitar, 1891 (III), 19: 273-274.

25. **Congresul al XII-lea internațional de medicină de la Moscva**, Buletinul Direcțiunii Generale a Serviciului Sanitar, 1897 (IX), 13 și 14: 192-194.

26. **Am reținut titulatura fiecărui medic așa cum apare ea în lista publicată în Buletin**. De pildă doctorul Felix, nu a fost calculat între profesorii universitari pentru că el apare drept „directorul general al Serviciului Sanitar”; oricum, din perspectiva taxinomie propuse de noi, el este încadrabil în ierarhia superioară a personalului medical din România.

27. **Programele preliminare ale secțiunilor congresului**, Buletinul Direcțiunii Generale a Serviciului Sanitar, 1897 (IX), 8 și 9: 129-139.

28. **Al IX-lea Congres internațional de igienă și demografie**. Madrid, aprilie 1898, Buletinul Direcțiunii Generale a Serviciului Sanitar, 1898 (X), 3: 62.

29. **Congresul al XII-lea internațional de medicină de la Moscva**, Buletinul Direcțiunii Generale a Serviciului Sanitar, 1897 (IX), 13 și 14: 192.

30. **Al IX-lea Congres internațional de igienă și demografie**. Madrid, aprilie 1898, Buletinul Direcțiunii Generale a Serviciului Sanitar, 1898 (X), 3: 62.

31. **Congresul al XII-lea internațional de medicină de la Moscva**. 7/19 – 14/26 august 1897, Buletinul Direcțiunii Generale a Serviciului Sanitar, 1897 (IX), 8 și 9: 129.

32. **Felix I., Raportul D-lui Dr. I. Felix către d. Ministru de Interne relativ la al 7-lea Congres internațional de igienă și demografie ținut la Paris**, Buletinul Direcțiunii Generale a Serviciului Sanitar, 1889 (I), 20: 326.

33. **Vezi Babeș V., Kalenderu N., Memoriu asupra sarcomului cutanat pigmentar multiplu idiopatic (tipul Kaposi)**, Buletinul Direcțiunii Generale a Serviciului Sanitar, 1889 (I), 23: 388-392; **Dr. Kalenderu, Memoriu asupra leprei în România**, Buletinul Direcțiunii Generale a Serviciului Sanitar, 1889 (I), 24 și 25: 405-416; 1890 (II), 1: 8-12.

34. **Babeș Victor, Raportul no. 244 din a.c., adresat D-lui Ministru de Interne de către D. Dr. Victor Babeș**, directorul Institutului de bacteriologie din București, asupra lucrărilor Congresului pentru studiul tuberculozei, ținut la Paris în zilele de 25 – 31 iulie 1888, Buletinul Direcțiunii Generale a Serviciului Sanitar, 1889 (I), 5: 83.

35. **Felix I., Raportul D-lui Dr. I. Felix către d. Ministru de Interne relativ la al 7-lea Congres internațional de igienă și demografie ținut la Paris**, Buletinul Direcțiunii Generale a Serviciului Sanitar, 1889 (I), 20: 322, 324.

36. **Felix Iacob, Raportul D-lui Dr. I. Felix, adresat D-lui Ministru de Interne asupra celui de-al VII-lea Congres internațional de Igienă și de demografie**, ținut la Londra de la 10 până la 17 august 1891, la care a asistat ca reprezentant al guvernului român, Buletinul Direcțiunii Generale a Serviciului Sanitar, 1891 (III), 21: 313.

37. **Felix Iacob, Raportul D-lui Dr. I. Felix, adresat D-lui Ministru de Interne asupra celui de-al VII-lea Congres internațional de Igienă și de demografie**, ținut la Londra de la 10 până la 17 august 1891, la care a asistat ca reprezentant al guvernului român, Buletinul Direcțiunii Generale a Serviciului Sanitar, 1891 (III), 19: 274.

38. **Program general al celui de-al VIII-lea Congres internațional de igienă și demografie de la Budapesta**, Buletinul Direcțiunii Generale a Serviciului Sanitar, 1893 (V), 24: 426.